

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

УДК 329

ББК 66.69(4УКР)

Наталія Ротар

РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ МОДЕЛЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті з'ясовано суть і поняття партійних ідентичностей, досліджено їхні місце й роль у політичній системі, проаналізовано формування моделей політичної участі громадян України.

Ключові слова: партійна ідентичність, політична участь, парламентські електоральні цикли.

Однією з найважливіших проблем сучасного політичного процесу в Україні є проблема формування партійних ідентичностей її громадян, яка загострюється тим, що сучасні політичні партії України за характером і принципами діяльності одразу формувалися як картельні, які фактично є механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків [детальніше див. 17].

В Україні цей процес відбувався: по-перше, завдяки формуванню безпосереднього зв'язку партійного лідера та виборця поза посередництвом партійної організації; по-друге, через скорочення дистанції між лідером та виборцем завдяки ЗМІ; по-третє, завдяки державній підтримці діяльності партії, зважаючи на постать лідера. Така ситуація призвела до посилення самостійності партійних лідерів стосовно партій як таких і посилення впливу переконань партійної еліти на політичні вподобання громадян, а не навпаки. Суть картельних партій, принципово не стаючи на перешкоді функціонуванню стабільної демократії, водночас не сприяє процесам демократизації в транзитних суспільствах. Це пояснюється викривленням змісту демократії, який починає зводитися до здатності виборців обирати з фіксованої кількості картельних партій, які діють на зразок груп лідерів, конкуруючи за державні посади: "демократія стає публічним заграванням еліт, а не включенням населення до вироблення політичної стратегії" [21, с.22]. Формування картельних партій унеможливорює чітке розмежування правлячих та опозиційних партій, оскільки жодна з них не може визначатися поза владою.

Оцінюючи роль, функції та специфіку політичних партій України в контексті проблеми участі громадян у політичних процесах трансформаційного періоду, майже завжди виходять

із класичних параметрів цього інституту, типових для країн стабільної демократії. Проте політичні партії в Україні, її партійна система формувалися не тільки в інших соціально-економічних, історичних та культурних умовах, а й у ситуації іншого, за європейський чи американський, політичного попиту. Політичні процеси в Україні кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. не передбачали еволюційного шляху формування та розвитку електоральних/масових партій; у нашій державі фактично не існувало двох основних інститутів – церкви та власності, навколо яких генерували західноєвропейські партії; новонароджена багатопартійність спричинила доволі складний процес самоідентифікації самих партій та громадян України в системі ціннісного плюралізму.

Дослідженню проблем інституційного становлення політичних партій в Україні [9, 10, 14–16, 19] та формування відповідного віяла ідентичностей у громадян нашої держави [2, 4, 13, 18] присвячено чимало наукових розвідок, проте проблема взаємозв'язку партійних ідентичностей та політичної участі досліджена недостатньо глибоко. Метою даної статті є концептуалізація перспектив формування стабільних партійних ідентичностей громадян України в контексті характеру їх політичної участі в парламентських електоральних циклах.

В Україні перші, умовно демократичні, парламентські вибори (1990) хоча й відбувалися за обставин піднесення національно-демократичного руху, проте не набули ознак установчих, оскільки на той момент відновлення української державності ще не було здійснено. На інституційному рівні вибори до ВР УРСР відбувалися в умовах, коли організаційні форми політичної активності інтелігенції не переросли народних фронтів та роз'єднаних об'єднань виборців, не

завершилася консолідація демократичних сил в одному інституційному центрі. Визначальними особливостями формування партійних ідентичностей населення України на той час було, по-перше, те, що на відміну від більшості посткомуністичних країн ЦСЄ на території УРСР, а з 1991 р. – України, не було створено партій із ретроспективною ідеологією, зокрема таких, що оголосили себе нащадками партій періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. По-друге, в умовах кризового перебігу політичного процесу, інтенсивної руйнації звичної системи соціально-економічних відносин політична ідентифікація відбувалася від противного, коли громадяни швидше усвідомлювали, з ким вони себе категорично не ідентифікують, ніж відчували позитивну партійну ідентичність. Зокрема в 1986 р. своє членство в КП УРСР припинило 234 особи, 1987 р. – 380, 1988 р. – 1862, 1990 р. – 250 951 особа. До того ж значна частка членів партії поривала з нею без написання заяви. Наприклад, станом на жовтень 1990 р. шляхом несплати партійних внесків із партії вийшло 248,3 тис. комуністів [11, с.39–40]. Як правило, ці громадяни чітко усвідомлювали власні негативні партійні ідентичності, проте не могли чітко визначитися з партійною силою, яку мають наміри підтримувати. По-третє, політична криза сприяла появі актуальної (ситуативної) ідентичності, яка формувалася безпосередньо в процесі політичних дій та ґрунтувалася на особистості політичного лідера. Наслідком окреслених вище особливостей стала підміна партійних ідентичностей громадян України ідеологічними. Трансляції цієї підміни від одного електорального циклу до іншого на інституційному рівні, поруч із риторикою українського політичного істеблішменту сприяло й те, що основне питання політичного розвитку України впродовж 1991–1994 рр. розв’язувалося в ідеологічній площині *комунізм* (минуле) – *антикомунізм* (державницьке майбутнє).

• На початковому етапі посткомуністичних перетворень прихильників лівої ідеології в Україні було тільки близько 8% (комуністичної – 3%, соціалістичної – 5%), що пояснюється заборонаю діяльності компартії та сподіваннями на швидкі позитивні перетворення як у політичній, так і в економічній сфері, які здійснюватимуться на новому ідеологічному підґрунті. Проте, уже в 1994 р. кількість прихильників лівих ідеологем зростає до 22% (10% припадає на долю комуніс-

тичної ідеології, 11% – соціалістичної). Водночас, якщо в 1992 р. тільки 33% громадян України не могли визначити власних ідеологічних ідентичностей, то в 1994 р., у рік чергових парламентських та позачергових президентських виборів, цей показник зростає до 45,5%. Його структура позначена двома вимірами – “ще остаточно не визначив своєї позиції” (17,9%) та “я не розуміюся на цих течіях” (27,6%) [12, с.26]. Паралельно фіксується суттєва деформація ідеологічних ідентичностей, коли “більша частина населення визначає себе прихильниками “лівих” ідеологій – комуністичної або соціалістичної і не ототожнює себе з різновидами центристської або правої” [3, с.204]. Отже, початок перебігу процесу формування партійних ідентичностей громадян України підтвердив, що партійна/ідеологічна ідентичність є феноменом, який формується впродовж тривалого часу, тому говорити про стійкий характер партійних переваг у першому парламентському електоральному циклі не варто.

Згодом, коли ідеологічний варіант сприйняття політичного процесу набув більш поміркованих форм (парламентський електоральний цикл 1994–1998 рр.), перед партіями постала проблема визначення власних політичних інтересів, які й до сьогодні, на жаль, залишаються неоформленими, неартикульованими й суперечливими. Основними гальмуючими чинниками формування партійних ідентичностей на цьому етапі трансформаційних перетворень стала відсутність спеціального партійного законодавства та збереження змішаної виборчої системи, що робило політичні партії фактично “зайвим” інститутом політичної системи. У міжвиборчий період про функціонування політичних партій в Україні можна було довідатися тільки з інформації про перебіг засідань Верховної Ради України (див. дані таблиці 1).

Аналіз наведених вище даних засвідчує, що впродовж перших двох парламентських електоральних циклів політичні партії не виконували своїх основних функцій як зв’язуючий елемент між громадянським суспільством та партійною системою. Відповідно вони не актуалізували в громадян потребу до використання всього спектра форм політичної участі, типового для внутрішньопартійних та загальнонаціональних дискусій.

Упродовж парламентських електоральних циклів 1998–2002 рр. та 2002–2006 рр. на

Таблиця 1

Рівень довіри до політичних партій України у двох перших електоральних циклах (1994–2002 рр.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Який рівень Вашої довіри політичним партіям?									
Зовсім не довіряю		42,3	41,3	42,0	34,8	35,2	36,1	33,4	34,1
Переважаю не довіряю		24,8	22,2	23,0	27,1	26,0	27,0	29,9	27,6
Важко сказати довіряю чи ні		28,8	38,8	31,4	34,0	34,8	32,7	32,9	30,6
Переважаю довіряю		2,0	2,2	2,4	2,4	2,5	3,1	2,4	6,2
Цілком довіряю		0,8	1,1	0,5	0,8	0,8	0,7	0,3	1,1
Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?									
Ні	29,8	30,3	30,2	34,0	26,6	30,4	31,2	33,1	27,5
Важко сказати	33,7	60,6	57,6	54,7	49,5	50,1	51,8	49,3	39,8
Так	36,1	8,7	12,2	11,3	23,4	19,3	16,7	17,4	32,4

Джерело: Складено за [12, с.53, 28]

перешкоді формуванню стабільних партійних ідентичностей стала партія влади – “характерний для еліт новітнього часу спосіб реагування на ситуацію “перехідного періоду” [6, с.214]. Однак природою цього явища є не владна, а партійна складова політики. “За єдину Україну” на виборах 2002 р. не приховувала своєї істинної природи, того, що вона і за формою, і за змістом є партією влади, а її ідеологія – влада. Вона претендувала не стільки на трансляцію інтересів громадян, скільки на здійснення управління системою представництва їх інтересів, намагаючись регулювати міжпартійні відносини та визначально впливати на діяльність інших партій.

Паралельно тривав процес відтворення інертного характеру партійних ідентичностей. Навіть серед тих громадян, які визначилися з ідеологічними переконаннями, мобілізація підтримки відповідних політичних партій залишалася доволі низькою, що свідчить про неможливість формування ними відповідних моделей електоральної участі. Серед усіх політичних партій, що йшли на вибори у 2002 р., тільки КПУ сформувала в більшості своїх прихильників модель електоральної підтримки (67%). Інші значно відстали від неї: СПУ подібну модель політичної участі сформувала у 24%, ПСПУ – у 5%, СДПУ(о) – у 20%, НРУ – у 12%, УНР – у 7%, “Реформи і порядок” – у 5% [2, с.207–208].

На прискорення процесу партійної ідентифікації та поглиблене сприйняття власних ідеологічних ідентичностей громадянами нашої держави суттєво вплинула політична боротьба, що розгорталася напередодні та під час президентських виборчих кампаній. Зокрема вже з 2000 р., позначеного касетним скандалом, використанням владою адміністративних мобілізаційних практик під час проведення всеукраїн-

ського референдуму тощо, починає окреслюватися структура партійних ідентичностей громадян України. Умовно вона набуває такого вигляду.

– громадяни з *поляризованою ідентичністю* демонструють виключну орієнтацію на одну політичну партію поруч із жорстким, непримиренним дистанціюванням від усіх інших. Цей тип ідентичності насамперед характеризує прихильників радикальних політичних партій та межових сегментів партійного спектра в системі *ліві – праві*;

– громадяни з *лояльною ідентичністю* позначені сильною прив’язкою до ідей власної партії та поміркованим запереченням програмних установок інших партій;

– громадяни з *негативною ідентичністю* характеризуються недостатньо стійкими орієнтаціями на програмні гасла будь-якої однієї партії та різким запереченням можливості підтримки конкретної партії;

– громадяни з *апатичною ідентичністю* визначаються відсутністю чітко оформлених та усвідомлених установок на підтримку або заперечення ідеології будь-якої партії.

Дві останні категорії є найбільшими за кількістю, що свідчить про відсутність тенденції до формування принаймні середнього рівня довіри до політичних партій серед громадян України. Зазначимо, що і в розвинених західних демократіях партії за рівнем довіри до них посідають одне з останніх місць серед політичних та соціальних інститутів. Навіть у Швейцарії, де достатньо ефективно функціонують механізми прямої демократії та сформовані відповідні моделі політичної участі громадян, партіям довіряє тільки 12% [8, с.28]. В Україні основними причинами цього є, по-перше, максималь-

на професіоналізація партійної еліти, що робить нездоланною для рядових членів партії дистанцію між ними й партійними лідерами та перетворює партії на “напівдержавні агенції” [21, с. 16]. По-друге, українські політичні партії здебільшого функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчих кампаній, ніж агрегації та артикуляції інтересів громадян/членів партії. Наслідком такої партійної політики стає формування в громадян, шляхом електорального маніпулювання, потреб, що відповідають інтересам партійної еліти, які в середньостроковій перспективі сприяють блокуванню каналів зворотного зв’язку. По-третє, відсутність значної кількості громадян, які є фіксованими членами політичних партій, створює умови для переорієнтації партійних лідерів із пропаганди ідеології партії на передбачення настроїв виборців в електоральних ситуаціях. Відповідно формуються ситуативні партійні гасла та відхід від потреби створення чіткої партійної програми, яка сприяє формуванню стійких партійних ідентичностей. По-четверте, незначний рівень інституціоналізації партій породжує їх лабільність, низьку вкоріненість у суспільстві, нестабільність партійних преференцій та слабкість партійних ресурсів у політичному змаганні за владу. Громадяни, оцінюючи інституційну недовершеність партій, не вважають їх тим інститутом, який може бути для них ефективною структурою входу в політичну систему. По-п’яте, досвід короткотермінової мобілізації початку 90-х рр. XX ст. сприяв створенню в громадян негативної стереотипної уяви про те, що партії захищають виключно власні політичні інтереси.

Зазначимо, що останнім часом у країнах стабільної демократії також знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян в електоральних циклічних політичних процесах, оскільки вони все меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності, звертаючись до цього інституту політичної системи. На відміну від політичних партій, громадсько-політичні об’єднання формуються для розв’язання конкретної проблеми шляхом тиску на владу, однак самої влади не виборюють. В Україні переорієнтація громадян на політичну участь через інститути громадянського суспільства згодом може зумовлюватися тим, що політичні партії в нашій державі не мають традиційної для західних демократій

дворівневої структури, коли в межах низового рівня синтезуються імпульси, генеровані в надрах громадянського суспільства, та шляхом участі партій у виборчих кампаніях ці імпульси потрапляють до центрів ухвалення політичних рішень. Обмін інтересами політичних партій із громадянським суспільством по організаційному та комунікативному каналах не має зворотного зв’язку, тому єдиною його формою залишаються вибори й відповідно електоральні форми політичної участі. Подібно до інших країн ЦСЄ в Україні “діяльність партій набула кланового характеру” [7, с. 87], що гальмує створення дієвих структур громадянського суспільства. Громадяни України відчужені від конкретної роботи в партіях, для них перебіг кожного електорального циклу відбувається у віртуальному телевізійному світі, який не пов’язаний із повсякденним життям.

Традиційно в рік парламентських виборів інститут політичних партій підвищує рейтинги підтримки з боку громадян України. Однак загалом серед життєвих цінностей громадян України “участь у новостворених суспільно-політичних об’єднаннях, партіях і організаціях” стабільно посідає останнє місце: якщо в 1991 р. така форма політичної участі перебувала на *периферії цінностей*, то у 2000 р. вона перемістилася в *зону нульової важливості* [1, с. 9–10], що свідчить про глибоку кризу не тільки партійних, а й політичних ідентичностей загалом. Характеризуючи наслідки кризи політичної ідентичності на рівні участі громадян у політичних процесах, відомий дослідник цього явища Л. Бизов наголошує, що її основною небезпекою є “біологізація” поведінки, спрощення мотивації, з одного боку, її ускладнення у зв’язку з частковою переорієнтацією на нетрадиційні цілі та цінності – з іншого. Відсутність “цілісної ідентичності” в сучасній масовій свідомості відображається в її груповій “анклавності”. Як наслідок – відсутність загальнонаціональних цілей, глибоке відчуження суспільства від влади, відчуття розпаду” [5, с. 76].

Отже, на динаміку формування партійних ідентичностей громадян України насамперед впливають інституційні модернізаційні чинники. Політичні партії у двох перших парламентських електоральних циклах (1994–1998 та 1998–2002 рр.) чітко розмежовувалися за своїм ставленням до ідеології постсоціалістичних трансформацій, фокусуючи увагу на інституційних

проблемах змін. Тому партійні ідентичності визначалися очікуваннями виборців стосовно цих інституційних структур. Чимало значення в процесі формування партійних ідентичностей набуває інституційний дизайн політичної системи у вигляді особливостей розподілу влади та виборчої системи. Зокрема до сьогодні, за фактичного функціонування президентсько-парламентської форми правління, парламентські вибори сприймаються українським суспільством як другорядні, тому виборці не зацікавлені в ідентифікації з будь-якою політичною партією, вважаючи, що останні не впливають на склад виконавчої влади та її політичний курс.

Водночас зі збільшенням частки політично активних громадян, зорієнтованих на раціональну, до міри автономну політичну участь, кількість готових сприймати “відносно пасивну роль, призначену для них моделлю партійної держави, або погодитися з обмеженнями їх прямого залучення, яке хотіли б нав’язати їм партійні лідери” [22, с.24], знижуватиметься. Подібно до країн стабільної демократії перевага надаватиметься іншим каналам політичної активності, у тому числі позапартійного характеру, що задовольнятимуть потреби громадян у прямій політичній участі.

Окреслена специфіка формування нестійких партійних ідентичностей громадян України дозволяє говорити про багатовимірність електорального процесу в нашій державі, на тлі якого формуються специфічні моделі політичної участі, мінімально залежні від пропагованих політичними партіями. Підтримка партій громадянами, становлення стабільних партійних ідентичностей визначатиметься насамперед партійною політикою та закріпленням стабільної системи вертикальних зв’язків між партійною елітою та членами партій.

1. Балакірева О. Динаміка електоральних орієнтацій населення України // Політичний портрет України. – 2001. – №23. – С.9–16.
2. Бекешкіна І. Партійні ідентифікації та партійні пререференції як характеристики політичної свідомості // Соціальні виміри суспільства. – К., 2002. – Вип.5. – С.41–55.
3. Бекешкіна І.Е. Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.201–215.
4. Бекешкіна І.Е. Чи є “антипартійність” громадської свідомості показником “антидемократичності” //

Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К., 2002. – С.231–244.

5. Бызов Л.Г. Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – №4. – С.76–87.
6. Глебова И.И. Безпартийная власть и её партийная организация // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.213–229.
7. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005.
8. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть // МэиМО. – 1999. – №12.
9. Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 107 с.
10. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К.: НІСД, 2001. – 142 с.
11. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.
12. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ “Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
13. Погунтке Т. Партии без устойчивой социальной опоры? Партийная организационная взаимосвязь // Партии и выборы: Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н.В.Анохина, Е.Ю.Мелешкина: В 2-х частях. – М.: ИНИОН, 2004. – Ч.2. – С.53–60.
14. Політичні партії України / Уклад. Ю.Шайгородський: В 3 т. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – 876 с.; Т.2. – 900 с.; Т.3. – 872 с.
15. Примуш М.В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк: КИТИС, 2000. – 258 с.
16. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Донецьк, 2001. – 338 с.
17. Ротар Н.Ю. Можливості партійної еліти у формуванні політичних орієнтацій населення України // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Регіональні та національні еліти: Хто формує політику?” (Чернівці, 6–7 грудня 2001 р.). – Чернівці: Букрек, 2002. – С.233–237.
18. Фесенко В. Партійна система України: чинники формування і трансформації // Політичний портрет України. – 2003. – №26. – С.3–26.
19. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. – Л.: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
20. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – №5. – С.16–27.

21. Katz R., Mair P. Changing models of party organization and democracy. The emergence of the cartel party // Party politics. – 1995. – №1. – P.5–28.

22. Katz R.S. Party Governments: European and American Experiences. – Berlin, NY, 1987.

N.ROTAR

THE IMPORTANCE OF PARTY IDENTITIES IN SHAPING OF POLITICAL PARTICIPATION MODELS OF THE CITIZENS OF UKRAINE: CONCEPTUALIZATION OF PROBLEM

The author determines the perspectives of stable party identities shaping of the citizens of Ukraine in the context of the variety of their political participation in the parliamentary electoral cycles. It is proved that the ardent support of parties by citizens and stable party identities establishing will be defined by party policy and shaping of the system of party vertical relations system between party elite and party members.

Key words: party identity, political participation, parliamentary electoral cycles.

УДК 329
ББК 63.3

Ірина Цікул

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

У статті досліджено феномен партійного лідерства через призму гендерного підходу. З'ясовано суть та засоби гендерного підходу до вивчення проблеми. Визначено, що без вивчення місця й ролі жіночого партійного керівництва аналіз політичної системи країни є обмеженим і неповним.

Ключові слова: партійне лідерство, жіноче партійне керівництво, гендерні стереотипи лідерства.

Пошук ефективних шляхів подальшого соціально-політичного розвитку України, яка перебуває в стані сутнісної трансформації, сприяв виникненню інтересу до проблеми політичного лідерства, зокрема до дослідження його гендерних характеристик, визначення тих переваг, які можуть виникнути внаслідок диференціації та інтеграції жіночого та чоловічого лідерських начал. Адже демократизація всіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства є неможливою без паритетного представництва жінок нарівні з чоловіками в структурах політичної влади, їх активної участі в процесах прийняття політичних рішень.

Найвизначніші мислителі всіх часів і народів із давніх-давен замислювались над явищем, яке в сучасній політології прийнято позначати терміном “політичне лідерство” (від англ. *leader* – ведучий, керівник). Проблема лідера та лідерства відіграє особливу роль перш за все тому, що природа людських відносин формувалась в умовах, коли існування лідера було важливим фактором розвитку суспільної структури та людства в цілому. Історія людства являє собою опис дій царів, королів, полководців, релігійних та політичних лідерів.

Одним із найцікавіших феноменів нової політичної історії людства стала поява жіночого політичного лідерства, що сприяло розвитку світових політичних процесів. У політичній історії людства було чимало видатних жінок, які з волі обставин або через родинні зв'язки і знатне походження зробили великий вплив на розвиток політичних подій в своїх країнах. Політична зірка багатьох цих жінок загорілася після трагічної загибелі їхніх чоловіків або родичів, колишніх політичних діячів (Індіра Ганді, Карасон Акіно, Беназір Бхутто та ін.). Крім того, історія ілюстрована прикладами, коли під кінець політичної кар'єри чоловіків-політиків їх дружини ставали більш ефективними й визнаними лідерами політичних партій і рухів (наприклад, у світі 11% лідерів партій є жінками) [2]. Хоча політологи та історики, розглядаючи роль видатних жінок у політиці, приділяють більше уваги таким їх особистісним якостям, як розум, воля, вміння завойовувати союзників і здобувати популярність у народі, проте зазвичай підкреслюється особлива роль, яку відіграли в їх політичній кар'єрі “випадок” або “походження”. Усі ці жінки зазвичай грали за традиційними (тобто чоловічими) правилами.